

Jurisprudential Inference of the Insolvent Debtor's Ruling from the Infallibles' (A.S.) Practical Tradition: Emphasis on Imam Khomeini's Fatwas

Mostafa Shadman Fakhrebadi¹ | Abbas Ali Soltani^{2*} | Hossein Saberi³

1. PhD in Jurisprudence and Fundamentals of Law, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
2. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding author)
3. Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Article Info	Abstract
<p>Article type: Research article</p> <p>Article history: Received: December 23, 2023 Received in revised from: May 12, 2024 Accepted: May 29, 2024 Published online: April 19, 2025</p> <p>Keywords: Debtor, Insolvency, Imprisonment, Practical Tradition, Imam Khomeini.</p> <div style="text-align: center;"> </div> <p>*Corresponding author: soltani@um.ac.ir</p>	<p>In all legal and religious systems, debtors are obligated to repay their debts. However, the ruling concerning insolvent debtors (those unable to fulfill their obligations) requires nuanced jurisprudential analysis. This study employs an analytical-descriptive methodology, drawing on library resources to examine the fatwas of Imami jurists regarding the practical tradition of the Infallibles (AS) (their behavioral precedents with legislative intent), with particular emphasis on the perspective of Imam Khomeini.</p> <p>The findings reveal the the majority, including Imam Khomeini, advocate granting respite to insolvent debtors to enable repayment through work, while a minority argue for surrendering debtors to creditors to enforce repayment via work. This disagreement stems from differing interpretations of narrations derived from the Infallibles' (A.S.) practical tradition, each addressing specific historical and social contexts. Nonetheless, all narrations unanimously affirm the obligation of debt repayment.</p> <p>The study concludes that a thorough understanding of the rationale behind the Infallibles' (A.S.) actions, combined with an examination of textual and practical evidence, allows jurists to derive more comprehensive rulings. Imam Khomeini's fatwa, which opposes surrendering debtors to creditors under any circumstances and rejects distinctions between employed and unemployed debtors, emerges as the most aligned with the Infallibles' (AS) tradition.</p> <p>This research underscores how attention to the practical tradition can resolve jurisprudential disagreements, offering a refined approach to contemporary financial ethics in Islamic law.</p>
<p>Cite this article: Shadman Fakhrebadi, M. , Soltani, A.A. & Saberi, H. (2025). Inferring the Judgment of Insolvent Debtor from the practical tradition)Sunnah Fi'lyah(of Ma's m (AS) with Emphasis on Imam Khomeini's (RA) Fatwas. <i>Matin Research Journal</i>, 27(106), 31-55. https://doi.org/10.22034/MATIN.2021.263312.1795</p>	
<p> © The Author(s). Publisher: Research Institute of Imam Khomeini and Islamic. This is an open-access article distributed under the CC BY (license http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).</p>	

Introduction

The Sunnah, as the second primary source for deriving Islamic legal rulings, comprises the sayings (qawl), actions (fi'l), and tacit approvals (taqrīr) of the Infallible Imams (AS). Among these, verbal traditions (al-sunnah al-qawliyyah) have received predominant attention in juristic discourse due to their extensive documentation and the explicitness inherent in textual evidence. Consequently, the majority of legal rulings and fatwas derived from the Sunnah are based on verbal reports.

However, the Sunnah Fi'liyah (practical tradition)- the recorded actions of the Infallibles - holds considerable significance, as in many cases, practical demonstrations can provide clearer guidance than verbal statements alone. Therefore, this dimension of the Sunnah must be systematically incorporated into the juristic derivation process, with greater emphasis placed on the role of practical traditions in legal extrapolation.

Notwithstanding this imperative, the hadith literature preserved in classical jurisprudential and narrative sources remains predominantly focused on verbal reports. Even the limited number of extant practical traditions have not received adequate scholarly attention. When referenced, these practical reports are either treated as supplementary evidence supporting verbal traditions or dismissed as case-specific instances through restrictive interpretations of corresponding verbal texts.

This study addresses this gap by focusing on a specific jurisprudential issue - the treatment of insolvent debtors (al-madyūn al-mu'sir) following the legal establishment of insolvency (i'thbāt al-i'sār) - through an examination of Imam Ali's (AS) practical Sunnah. By analyzing two key narrations, namely the reports of Ghiyāth and Sakūnī, the research elucidates various dimensions of this understudied aspect of Islamic legal methodology.

Research Background

Previous studies have primarily focused on determining the duties of insolvent individuals. However, no research to date has specifically examined the judgment of insolvent debtors by directly concluding the Sunnah Fi'liyah of Ma'sūm (AS).

Research Method

The research employs an analytical-descriptive approach, relying on library resources and the fatwas of Imamiyya jurists within the framework of the Sunnah Fi'liyah of Ma'sūmīn (AS), with a particular focus on Imam Khomeini's (RA) fatwa.

Findings

The research reveals that most Imamiyya jurists, including Imam Khomeini (RA), hold that insolvent debtors should be granted a grace period to resolve their financial difficulties through work and fulfill their debts.

Discussion and Conclusion

Jurists have considered the two primary narrations—the Ghiyath narration, which focuses

on the Imam's actions, and the Sukuni narration, which combines both verb and action-conflicting. Most jurists have sought ways to reconcile the two narrations, while some have rejected the Sukuni narration for various reasons, prioritizing the Ghiyath narration. Jurists like Imam Khomeini (RA) have favored the Ghiyath narration over Sukuni's, assuming an irreconcilable conflict. The primary reason for this is that the Ghiyath narration aligns with the text of the Quran. A key challenge in referencing the actions of the Ma'sūm (AS) in jurisprudential rulings lies in the differing practical approaches demonstrated in these narrations. In one instance, the Imam (AS) leaves the insolvent debtor to the creditors, while the debtor is released in another. To address this apparent inconsistency, jurists must either demonstrate that these behaviors are not in conflict or determine which action holds precedence, given that the Imam's actions are always assumed to be correct due to his infallibility. The seeming contradiction in the Imam's actions appears to reflect the limitations of our understanding rather than a flaw in the acts themselves. Although the outward forms of the two actions differ, both ultimately aim to protect the debtor and ensure that the debt is repaid. In one case, the debtor is released to earn income, while in another, the debtor is surrendered to creditors. In both cases, imprisonment is avoided, but the obligation to work remains. Therefore, the observed differences in the Imam's actions do not undermine the validity or significance of his deeds. The principle of validity applies independently of our ability to interpret the actions correctly. Just as discrepancies in verbal rulings do not diminish their authenticity, differences in actions do not detract from their jurisprudential validity. These differences provide deeper insight into the essence of the Imam's actions, highlighting the importance of understanding context. Identifying common principles between two seemingly contradictory behaviors expands our perspective and helps us grasp the underlying meaning of the Imam's actions. This approach also prevents misinterpretation by discouraging one-sided exegesis of these traditions. It is inaccurate to attribute the jurists' differing opinions on the debt of insolvent debtor solely to a conflict between the narrations. The commonly cited Ghiyath narration, often interpreted to suggest that earning is not obligatory, conveys the opposite meaning upon closer examination. Thus, there seems to be no fundamental conflict between the Ghiyath and Sukuni narrations. Consequently, the assumption of conflict made by some jurists is unnecessary, and neither reconciliation nor prioritization of one narration is required. In the Ghiyath narration, after establishing the debtor's liability, Imam Ali (AS) releases the debtor, with the stated reason being to allow him to earn income. Since the debtor lacks financial resources, imprisonment serves no practical purpose. Jurists like Imam Khomeini (RA) have issued fatwas supporting the need to grant insolvent debtors time to improve their financial situation, aligning with this reasoning. Therefore, the common interpretation of the Ghiyath narration as supporting the non-obligation to earn is incorrect. The problem lies in the selective reading of the narration, where the initial part is emphasized while the conclusion is ignored. A complete understanding of the narration requires considering both the beginning and the end, as neglecting any part leads to misinterpretation. As some jurists have noted, the correct conclusion is that

---

there is no contradiction between the obligation to grant the debtor a grace period and the debtor's obligation to earn income. Imam Khomeini (RA) also emphasized the necessity of granting debtors time to repay and the debtor's responsibility to earn for that purpose. The Sukuni narration, when properly analyzed, highlights the importance of action and claim, a principle also reflected in Imam Khomeini's (RA) fatwa. Infallible Imam (AS) handed the debtor over to the creditors because the debt claim depended on this approach. Therefore, the narration does not imply the prohibition of action; rather, it indicates, by implication, the obligation to earn to repay the debt. It aligns with the opinions of many prominent jurists, including Imam Khomeini (RA), who have issued similar fatwas.

استنباط حکم مدیون معسر از سنت فعلی معصوم (ع) با تأکید بر فتاوی امام خمینی (ره)

مصطفی شادمان فخرآبادی^۱ | عباسعلی سلطانی*^۲ | حسین صابری^۳

۱. دکترای فقه و مبانی حقوق، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
۲. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
۳. استاد گروه فقه و مبانی حقوق، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>در تمامی ادیان و مکاتب و نظام‌های حقوقی، بدهکار موظف به تأدیه بدهی خود است. حال اگر مدیون دچار اعسار و تنگدستی شده و قادر به ادای دین خود نباشد، حکم چیست؟ پژوهش حاضر با روش تحلیلی-توصیفی و با بهره‌مندی از ابزار کتابخانه‌ای، فتاوی فقهای امامیه را ذیل سنت فعلی معصوم^(ع) با تأکید بر فتاوی امام خمینی در این مسئله بررسی کرده است. هدف پژوهش حاضر بررسی آن است که معصوم^(ع) در عمل نسبت به مدیون معسر چه شیوه‌ای در پیش گرفته و فقها از آن عمل چه فتوایی استخراج کرده‌اند. سنت فعلی بخشی از سنت و حاکی از فعل امام^(ع) به قصد تشریح است که در استنباط احکام شرعی کمتر به آن توجه شده است. نتیجه پژوهش آن است که غالب فقهای امامیه از جمله امام خمینی معتقدند به مدیون معسر باید مهلت داده تا تنگدستی خود را با کار برطرف و دین خود را ادا کند؛ در مقابل برخی معتقدند معسر باید تحویل غرماء داده شود تا به هر طریق می‌خواهند او را مجبور به کار کنند و هرکدام از آنان به یکی از روایات سنت فعلی استناد می‌کنند. با توجه به این نکات، عدم جمع بین روایات مختلف و ترجیح یکی بر دیگری منجر به برداشت‌های متفاوت فقها شده و هرکدام به یکی از افعال معصوم استناد کرده‌اند. به عبارت دیگر، مورد روایات مختلف یکسان نبوده و بنابراین معصوم شیوه متفاوتی در پیش گرفته است؛ اما در همه آن‌ها لزوم ادای دین مشخص است. از این رو درک چرایی عمل معصوم در آن مورد خاص، به همراه بررسی دیگر مستندات فعلی و قولی می‌تواند فقیه را به حکم جامع‌تری برساند؛ بنابراین فتوای فقهای همچون امام به فعل معصوم و چرایی انجام آن نزدیک‌تر است و طبق فتوای آنان مبنی بر عدم تحویل مدیون به غرماء در هر صورت، قول به تفکیک میان وقتی که مدیون صاحب حرفه است با وقتی که صاحب حرفه نیست هم قابل قبول نیست.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخچه مقاله:</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها: مدیون، معسر، حبس، سنت فعلی، امام خمینی.</p> <p>* نویسنده مسئول: soltani@um.ac.ir</p>
<p>استناد: شادمان فخرآبادی، مصطفی، سلطانی، عباسعلی و صابری، حسین (۱۴۰۴). استنباط حکم مدیون معسر از سنت فعلی معصوم^(ع) با تأکید بر فتاوی امام خمینی (ره)، پژوهشنامه متین، ۲۷(۱۰۶)، ۳۱-۵۶. https://doi.org/10.22034/MATIN.2021.263312.1795</p>	
<p>ناشر: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی. © نویسندگان.</p>	

مقدمه

سنت به‌عنوان دومین منبع اجتهاد احکام شرعی، شامل قول، فعل و تقریر معصوم^(ع) است. در این میان سنت قولی به دلیل گستردگی و همچنین ویژگی‌هایی که در کلام وجود دارد، پررنگ‌تر از فعل و تقریر است و غالب احکام و فتاوایی که از سنت استخراج می‌شوند از سنت قولی هستند؛ اما از آنجا که فعل معصوم نیز اهمیت بسیاری دارد و در بسیاری امور، فعل می‌تواند از قول واضح‌تر باشد، لازم است در استنباط احکام این مقوله نیز در نظر گرفته شود و نقش سنت فعلی در استخراج احکام بیش از پیش شود. هرچند روایاتی که در کتب روایی و فقهی نقل شده عمدتاً بر مبنای سنت قولی هستند؛ اما به همان معدود روایات سنت فعلی نیز آن‌چنان‌که باید و شاید توجه نشده است. استناد به سنت فعلی در همان موارد معدود نیز یا به‌عنوان مؤید بر سنت قولی بوده یا با استناد به اینکه مربوط به همان مورد خاص بوده سنت قولی آن را رد کرده است. در این پژوهش با محور قرار دادن يك بحث فقهی؛ یعنی نحوه برخورد با مدیون معسر پس از ثبوت اعسار، به سراغ سنت فعلی امام علی^(ع) در این مورد رفته و با بررسی دو روایت «غیاث» و «سکونی» ابعاد مختلف آن بیان می‌شود.

پیشینه پژوهش

اعسار و مسائل مرتبط با آن در بسیاری از آثار فقهی و حقوقی مورد مطالعه و بحث قرار گرفته است. یکی از مقالاتی که در این زمینه به نگارش درآمده است مقاله «حکم حبس موقت مدیون مدعی اعسار از منظر فقه و حقوق ایران» از محمدرضا رضوان طلب و سید معین جوادی (۱۴۰۱) است در این مقاله اشاره شده است در صورتی که فرد بدهکار ادعای اعسار نماید، تا زمانی که صحت یا بطلان این ادعا از سوی مرجع قضایی بررسی و تعیین نشده باشد، امکان بازداشت وی وجود ندارد. بررسی مستندات فقهی و ادله حقوقی حاکی از آن است که نمی‌توان پیش از احراز وضعیت مالی شخص، حکم به بازداشت وی داد، چراکه این امر با اصول عدالت و منع حبس افراد ناتوان در پرداخت بدهی، در تعارض است. مقاله دیگری با عنوان «بررسی موضوع امهال معسر در فقه و حقوق ایران» از فاطمه صیدی و رسول امیدی (۱۳۹۹) به رشته تحریر درآمده است. این مقاله به این مطلب اشاره دارد که بر اساس مقررات، فردی که دارایی کافی برای پرداخت دیون خود نداشته باشد و قادر

به ایفای تعهدات مالی اش نباشد، «معسر» شناخته می‌شود. از آنجا که شرع مقدس اسلام از منابع اصلی حقوقی در نظام قانونی کشور به شمار می‌آید، برخورد با چنین بدهکاری که قصد فرار از مسئولیت ندارد و صادقانه در پی پرداخت دین خود است، باید با رأفت و تساهل همراه باشد. در چنین شرایطی، قانون و شرع توصیه می‌کنند که به وی مهلتی مناسب برای ادای دین داده شود تا با بهبود وضعیت مالی اش بتواند بدهی را تسویه کند. مفهوم «امهال» که به معنای اعطای مهلت است، در مقررات حقوقی ایران نیز مورد توجه قرار گرفته و مواد قانونی مشخصی بدین منظور برای حمایت از معسر پیش‌بینی شده است، تا وی بتواند در فرصت مناسب نسبت به رفع دین و خروج از مسئولیت اقدام نماید. مقاله دیگری در نشریه متین با عنوان «کاربرد قاعده نفی عسرو حرج در موضوع مهر با رویکردی بر نظر امام خمینی» از علی یزدی نیا و زهرا لامع (۱۳۹۲) منتشر شده است. این نوشتار حاکی از آن است که امتناع مرد از پرداخت مهریه با وجود توانایی مالی، رفتاری نکوهیده و خلاف تعالیم دینی است که در روایات متعدد مورد نکوهش قرار گرفته است. از سوی دیگر، در صورت اثبات ناتوانی مالی (اعسار) مرد، زن حق اصرار بر مطالبه فوری مهریه را نخواهد داشت، چرا که بر اساس آیات قرآن و احادیث معتبر، به بدهکار معسر باید فرصت داده شود. با این حال، چنانچه تمکن مالی مرد محرز باشد ولی از پرداخت مهریه خودداری کند، شرع و قانون ابزارهایی برای احقاق حق زن پیش‌بینی کرده‌اند. یکی از این ابزارها، حبس مرد است؛ البته این حکم تنها در صورتی اجرا می‌شود که توان مالی مرد اثبات شده و اعسار او مردود باشد. راهکار دیگر، توقیف و فروش اموال مرد است؛ به شرطی که این اموال جزو مستثنیات دین نباشند. همچنین اگر مرد فاقد اموال ولی دارای توان کاری باشد، موظف است با اشتغال به کار، مهریه را به صورت اقساطی پرداخت نماید. مقاله دیگری با عنوان «قاعده فقهی «بطلان کل عقد بتعذر الوفاء بمضمونه» و کاربرد آن در مهر با رویکردی بر نظر امام خمینی» از سید حسین صفایی و زهرا لامع (۱۳۹۳) منتشر شده است. این مقاله به بررسی این مطلب پرداخته است که یکی از قواعد پرکاربرد در ابواب گوناگون فقه، قاعده‌ای است با عنوان «بطلان هر عقدی در صورت ناتوانی از اجرای مفاد آن». بر اساس این اصل، هرگاه ایفای تعهدی امکان‌پذیر نباشد، آن تعهد باطل بوده و دیگر مشمول «اوفوا بالعقود» قرار نمی‌گیرد. برای اثبات این قاعده، فقیهان به دلایلی مانند «وجود غرر در

صورت ناتوانی از اجرای عقد» و «اجتماع نقیضین» استناد کرده‌اند. در حقوق مدنی نیز مفهومی مشابه با عنوان «شرط توانایی بر تسلیم» در مباحث مربوط به قراردادهای مطرح شده است. با این حال، امام خمینی در برخی از این ادله تأملاتی دارند و برداشت فقها از قاعده نفی غرر را نقد کرده‌اند.

مفهوم شناسی

قبل از ورود به بحث اصلی، مفاهیم مدیون، اعسار و سنت فعلی بررسی می‌شود.

مفهوم مدیون

مدیون بر وزن مفعول و از ریشه «دین» است و در لغت به معنای کسی است که دین و قرض دیگری بر گردن اوست. معنای اصطلاحی مدیون در فقه با معنای لغوی آن تفاوتی ندارد با این قید که مدیون به کسی گویند که میزان قرض و وام او زیاد باشد (جابری عربلو، ۱۳۶۲، ص. ۱۵۶).

مفهوم اعسار

اعسار بر وزن إفعال از ریشه «عسر» است، عسر به معنای دشواری، شدت و تنگدستی است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۲، ص. ۱۵۱) و اعسار به معنای نیازمند و تنگ دست شدن است. در اصطلاح فقهی اعسار به معنی ناتوان شدن مدیون از ادای دین خود بر اثر تنگدستی است (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۷، ص. ۱۷۲).

مفهوم سنت فعلی

سنت در لغت به معنی دوام و استمرار، (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۶، ص. ۳۹۹) راه و روش (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص. ۳۴۲) و روش نیکو و پسندیده (جرجانی، ۱۴۰۵، ص. ۱۲۲) است و در اصطلاح فقه به گفتار، کردار و تقریر معصوم گفته می‌شود که از ادله اربعه استنباط احکام شرعی است و پس از قرآن دومین منبع اجتهاد شمرده می‌شود (مظفر، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ۶۳). با توجه به این مباحث در تعریف سنت فعلی آورده‌اند: «به عملی که معصوم آن را به قصد تشریح انجام

داده باشد، مانند وضو گرفتن، نماز خواندن و حج به جا آوردن، سنت فعلی گفته می شود» (ابو زهره، ۱۹۷۷، ص. ۹۷).

بررسی فتاوی فقهی

در ابتدا باید دقت کرد که دائن تنها در صورتی می تواند طلب خود را مطالبه کند که زمان آن رسیده باشد و اگر زمان ادای دین نرسیده باشد، مدیون چه معسر باشد چه نباشد دائن حق مطالبه ندارد. این مسئله را امام خمینی این گونه بیان کرده اند: دین یا حال است (که وقت پرداختن آن رسیده است) پس دائن حق مطالبه و درخواست پرداخت آن را دارد؛ و در صورت تمکن بر مدیون واجب است آن را ادا کند؛ و یا سررسیددار است، پس دائن حق مطالبه آن را ندارد و دادن آن بر مدیون واجب نیست، مگر بعد از گذشت مدتی که قرار داده شده و رسیدن سررسید آن؛ و تعیین سررسید گاهی به قرارداد دائن و مدیون است، همان گونه که در سلم و نسیه است؛ و گاهی طبق حکم شارع است مانند قسطها و سررسیدهایی که در دیه مقرر است (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص. ۵۰۵). پس وقتی که سررسید ادای دین رسید بر مدیون واجب است که دین خود را به هر وسیله ای که شده ادا کند: هنگام رسیدن وقت دین و مطالبه طلبکار، بر بدهکار واجب است به هر وسیله ای در ادای آن سعی نماید ولو این که با فروختن کالا و اثاثیه و املاک، یا مطالبه کردن از کسی که به او بدهکار است و یا اجاره دادن املاکش و غیر این ها باشد (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص. ۵۰۷).

امام بعد از بیان این نکته، به بحث مستثنیات دین نیز اشاره می کند و آن اینکه با وجود بدهکار بودن مدیون و لزوم فروش بخشی از اموال برای ادای دین، دائن نمی تواند مدیون را مجبور به فروش همه اموال خود کند و باید بخشی از آن ها که برای زندگی لازم است مستثنا شود: البته خانه مسکونی و لباس که برای آراستن خود به آن احتیاج دارد و چهار پای سواری در صورتی که اهل سوارشدن آن باشد و به آن محتاج باشد، بلکه ضروریات منزل از قبیل فرش و پوشش و ظروفی که برای خوردن و آشامیدن و پختن ولو برای میهمان هایش است، (همه این ها) استثنا می شود؛ و باید در همه این ها رعایت مقدار نیازش بر حسب شخصیت و حال خودش را بنماید و به طوری باشد که اگر مجبور به فروش این ها شود در سختی و

شدت و ناراحتی و کمبود قرار گیرد؛ و همه این‌ها از مستثنیات دین است نه خصوص بعضی از مذکورات، بلکه بعید نیست که کتاب‌های علمی برای اهل آن به مقداری که به‌حسب حال و مرتبه او، موردنیازش باشد جزء مستثنیات دین شمرده شود (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص ۵۰۷).

اما سؤال اینجاست که اگر مدیون در زمان ادای دین، هیچ‌گونه مال یا طلبی برای ادای دین نداشته باشد یا به‌عبارت‌دیگر دچار اعسار باشد، دائن چه برخوردی می‌تواند با مدیون داشته باشد. به‌طورکلی نظرات موجود در مسئله نحوه برخورد با مدیون بعد از ثبوت اعسار را می‌توان در سه دسته جای داد که بدین شرح است:

۱. قول مهلت دادن: به او مهلت داده می‌شود تا دستش باز شود.
  ۲. قول تسلیم معسر به غرماء: تسلیم او به غرماء تا او را به کارگیرند یا اجاره دهند.
  ۳. قول به تفکیک: اگر حرفه و شغلی نداشته باشد، رهایش می‌کنند و اگر صاحب حرفه باشد حاکم او را به طلبکار تسلیم می‌کند تا به کار گیرد و آنچه را که از قوت خود و عیالش اضافه می‌آید به طلبکار دهد و کاسبی برای ادای دینش بعد از خارج کردن مخارج زندگی‌اش بر او واجب می‌شود (سبحانی تبریزی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۵۹).
- مبنای این فتاوا روایات سنت فعلی «غیاث» و «سکونی» است که هرکدام از فقها بر اساس یکی از این روایات، حکم صادر کرده‌اند. در ادامه هرکدام از این موارد بررسی می‌شوند.

دیدگاه اول: مهلت دادن به مدیون معسر و عدم جواز حبس او

مشهور فقهای امامی بر این نظر هستند و معتقدند مطالبه از معسر، حبس و پیگیری او حلال نیست. در برخی از متون فقهی نسبت به این مطلب ادعای اجماع شده است (علامه حلی، ۱۴۲۵، ج ۱۳، ص ۱۷). مستندات این دیدگاه آیه شریفه قرآن «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ» (بقره: ۲۸۰). «اگر بدهکار قدرت پرداخت نداشته باشد، او را تا هنگام توانایی، مهلت دهید» و همچنین روایت «غیاث بن ابراهیم» است که از قول امام صادق (ع) نقل می‌کند: «امام علی (ع) مدیونی را که در ادای دین سستی کرده و طلبکاران خود را اذیت می‌کرد، ورشکسته اعلام می‌فرمود، سپس به او دستور به تقسیم مال به نسبت طلب، بین

طلبکاران می دادند و اگر امتناع می کرد، خود حضرت اقدام به این امر می فرمود^(۱) (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۸، ص ۴۱۶).

این روایت در وسائل الشیعه با این سلسله نقل شده است: «مَحْمَدُ بْنُ أَحْسَنَ يَأْسِنَادُهُ عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ جَعْفَرَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ قَوْلُوبَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدَ بْنِ يَحْيَى الْخَزَّازِ عَنْ غِيَاثِ بْنِ إِبرَاهِيمَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ»؛ بنابراین این روایت را موثق به شمار آورده اند که در نتیجه تمسک به آن از جهت سندی و دلالتی خدشه ای ندارد (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۱، ص ۳۳۶).

علامه حلی با استناد به این روایت بیان می کند:

«امام علی^(ع) مدیون را حبس می کردند اگر ناداری او مشخص می شد، آزادش می کردند تا برود و تحصیل مال کند. کسی که حق مطالبه از او وجود نداشته باشد، حق پیگیری او نیز وجود ندارد، همان طور که اگر دینش مؤجل می بود این حق وجود نداشت» (علامه حلی، ۱۴۲۵، ج ۱۳، ص ۱۸۰) و در جای دیگر در این مورد این گونه می نویسد: «علت اینکه امام علی^(ع) پس از بررسی وضعیت مدیون او را آزاد می کردند بدین خاطر است که حبس یا برای اثبات اعسار است یا قضای دین، اعسار که ثابت است و قضای دین هم متعذر، لذا فایده ای در حبس کردن نیست» (علامه حلی، ۱۴۲۵، ج ۱۴، ص ۶۷).

امام خمینی نیز همین نظر را دارد و می نویسد: چنان که بر شخص تنگدست، ادای دین واجب نیست، بر طلبکار هم حرام است که با مطالبه و خواستن طلب، او را در تنگنا و زحمت قرار دهد، بلکه واجب است او را تا گشایش و توانایی پیدا کردن مهلت بدهد (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص ۵۰۸).

درواقع طبق نظر امام، نه تنها جایز نیست که بر مدیون معسر فشار آورد، بلکه واجب است به او مهلت دهند و اگر او را در تنگنا بگذارند عمل و فعل حرام مرتکب شده اند.

۱. «أَنَّ عَلِيًّا كَانَ يَفْلِسُ الرَّجُلَ إِذَا أَلْتَوَى عَلَى غُرْمَانِهِ ثُمَّ يَأْمُرُ بِهِ فَيَقْسِمُ مَالَهُ بَيْنَهُمْ بِالْحَصَصِ فَإِنَّ أَبِي بَاعَهُ فَقَسَمَ بَيْنَهُمْ يَعْنِي مَالَهُ.»

دیدگاه دوم: تسلیم معسر به غرماء برای به کار گرفتن یا اجاره دادن

این دیدگاه که برخی معتقدند مدیون معسر را باید به غرماء تحویل داد تا به کارگیرند یا اجاره اش دهند بر پایه اعتقاد به محجوریت مفلس در تصرفات بدنی همانند تصرف در اموال است، مبنای شکل گیری آن روایت سکونی است که آمیخته‌ای از قول و فعل امام علی (ع) در مورد مدیونی است که چون مالی نداشت حضرت او را به غرماء تحویل دادند و فرمودند: «أَنَّ عَلِيًّا كَانَ يَحْبِسُ فِي الدِّينِ ثُمَّ يَنْظُرُ فَإِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ أُعْطِيَ الْغَرْمَاءَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَالٌ دَفَعَهُ إِلَى الْغَرْمَاءِ فَيَقُولُ لَهُمْ: اصْنَعُوا بِهِ مَا سَأَلْتُمْ إِنْ سَأَلْتُمْ وَ آجِرُوهُ وَإِنْ سَأَلْتُمْ اسْتَعْمَلُوهُ»؛ «... هر چه می خواهید با او بکنید اگر می خواهید به کارگیرید و اگر می خواهید اجاره اش دهید» (حر عامی، ۱۴۰۹، ج ۱۸، ص ۴۱۸). این روایت در وسائل الشیعه با این سلسله نقل شده است: «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مَجْبُوبٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنِ جَعْفَرٍ عَنِ أَبِيهِ»؛ «علامه حلی، سکونی را از اهل سنت می شمارد، اما بیان می دارد که وی از راویان ثقه بوده و در شیعه نیز به روایات او عمل می شود (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۹۹)؛ اما به دلیل وجود نوفلی در سلسله راویان این روایت، دیگر فقها و علمای رجال، این حدیث را ضعیف می خوانند (طباطبایی قمی، ۱۴۲۳، ص ۲۴).

به شیخ طوسی نسبت داده شده که ایشان در النهایه معتقد به جواز دفع مدیون به غرماء است تا او را به کارگیرند یا اجاره دهند چه صاحب حرفه باشد چه نباشد (محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۷۸۷)؛ اما با مراجعه به کتاب النهایه در بحث مورد نظر مشخص شد اثری از این قول وجود ندارد (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۵۲). شاید علت این انتساب ذکر روایت معتبره سکونی از ایشان در کتاب النهایه است که باعث این توهم شده است؛ اما این دلیل نمی شود این قول به ایشان نسبت داده شود، چرا که ایشان روایت «غیاث» را هم که دلالت بر رهایی معسر دارد، مطرح کرده اند.

به نظر می رسد شیخ طوسی که آن را در نهایه آورده به خاطر ایراد بر آن است نه اینکه به آن اعتقاد داشته باشد؛ زیرا در الخلاف آورده است: «کسی که مفلس است و مال موجودش برای ادای دیونش کافی نیست، اجاره داده نمی شود چون اصل، براثت است و دلیلی هم بر وجوب اجاره او وجود ندارد مضاف بر اینکه خداوند امر کرده که به او مهلت داده شود و امر به تکسب نکرده است» (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۷۲).

امام خمینی کار کردن معسر برای ادای دین را واجب می‌داند؛ اما سخنی در مورد تسلیم معسر به غرماء ندارند که نشان می‌دهد کار کردن را برای مدیون واجب می‌داند و اجبار به آن را از سوی دائن جایز نمی‌داند. ایشان می‌نویسد: آیا کسب کردنی که از نظر شرف و توانایی شایسته مدیون است بر او واجب است؟ دو وجه، بلکه دو قول است، که احتیاط واجب آن‌ها همین واجب بودن است، خصوصاً در کسب کردنی که نیاز به زحمت ندارد و خصوصاً در مورد کسی که شغلش کسب کردن است، بلکه وجوب آن در این صورت، قوی است (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص. ۵۰۷).

البته امام خمینی برای وجوب تکسب برای مدیون، تناسب کسب با شرف و توانایی مدیون را هم لازم می‌داند، به این معنا که بر مدیون واجب نیست شغلی که با شرافت وی سازگاری ندارد یا خارج از توانایی اوست اختیار کند تا دین خود را ادا کند. این مسئله به طریق اولی ثابت می‌کند که نباید معسر را در اختیار غرماء برای کار کردن قرار داد چرا که به کار گرفتن مدیون از طرف غرماء به نوعی زیر پا گذاشتن شرافت مدیون نیز است.

حفظ شأن مدیون معسر آن‌چنان نزد امام اهمیت دارد که ایشان در مورد مستثنیات دین می‌نویسند حتی اگر خود مدیون هم بخواهد خانه مسکونی‌اش را برای ادای دین بفروشد، سزاوار است که دائن، مدیون را از این کار منصرف کند: معنای این که خانه و مانند آن از مستثنیات دین است، این است که برای ادای دین، مجبور به فروش آن نمی‌شود و فروختن آن‌ها بر او واجب نیست و اما اگر برای پرداخت بدهی، راضی به فروش آن باشد، برای طلبکار جایز است آن را بگیرد؛ البته سزاوار است که طلبکار، راضی به فروش مسکن او نشود و سبب فروش آن نگردد اگرچه بدهکار به آن راضی باشد، که در خبر عثمان بن زیاد است که می‌گوید: به ابی عبدالله علیه‌السلام گفتم: برای من بر ذمه مردی دینی است و او می‌خواهد خانه‌اش را بفروشد و به من بدهد؛ پس حضرت صادق علیه‌السلام فرمود: به خدا پناه می‌برم از اینکه او را از سایه‌ای که بر سرش است، بیرون کنی (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص. ۵۰۸).

با توجه به این اهمیتی که امام برای حفظ شأن مدیون معسر قائل است به طریق اولی تحویل دادن مدیون به غرماء که شأن مدیون را خدشه‌دار می‌کند نیز از نظر ایشان قابل قبول نیست.

دیدگاه سوم: تفکیک صاحب حرفه با غیر آن

با توجه به مباحث گذشته، مشخص می‌شود که قول سوم نیز نمی‌تواند صحیح باشد، چرا که وقتی تحویل معسر به غرماء تحت هر شرایطی نادرست باشد، بین صاحب حرفه بودن یا صاحب حرفه نبودن وی تفاوتی نیست و در هر صورت معسر به غرماء تحویل داده نمی‌شود. که البته با توجه به سخن امام خمینی در مورد تکسب مدیون، مشخص می‌شود که اگر شغل مدیون تکسب باشد بر وی واجب است که برای ادای دین خود کار کند؛ اما این وجوب به دائن اختیار نمی‌دهد که مدیون را مجبور به کار کند.

بررسی دیدگاه‌های مختلف فقیهان در مورد روایت غیث و سکونی

فقها با استناد به روایت غیث به مقابله با دیدگاه دوم (تحویل معسر به غرماء) و روایت سکونی که از آن حجر مدیون معسر نسبت به تصرفات بدنی اش برداشت شده، پرداخته‌اند. برخی نیز با حمل روایت سکونی بر مواردی، در صدد توجیه آن برآمده‌اند و متذکر این نکته شده‌اند که این روایت در تضاد با روایت غیث نیست، که در ادامه این توجیحات بیان می‌شود.

عدم دلالت روایت سکونی بر محجور بودن مدیون نسبت به اعمالش

اینکه مفلس با حکم به حجرش نسبت به اموال موجودش ممنوع التصرف است و نمی‌تواند در آنها «بیع» و «اجاره» و مانند آن انجام دهد، اختلافی نیست و این مسئله اجماعی است، سخن در اجاره خودش برای کار یا خدمت است که آیا محکوم به صحت است یا اینکه اجاره خودش ملحق به اجاره اموال می‌شود و در آنها نیز محجور و متوقف بر اجاره غرماء است؛ از این جهت که اجاره اعمال نیز چون در ازای آن مال پرداخت می‌شود مانند خود اموال خارجی است، در این مسئله اشکال و اختلاف است: مشهور معتقدند که در اجاره خودش محجور نیست و این گونه تصرفات او محکوم به صحت است و می‌افزایند حجر مربوط به چیزی می‌شود که مال به حساب آید و آن اموال خارجی است؛ اما اعمال اگرچه متصف به مالیت هستند و در ازای آنان مال پرداخت می‌شود، ولی مال محسوب نمی‌شوند و شخص بالفعل مالك محسوب نمی‌شود. بر همین مبناست که فتوا داده شده اگر کسی انسان آزادی را حبس کند در صورتی که آن را بکار نگیرد، ضامن اعمالش نمی‌شود چرا که

شخص بالفعل مالك اعمالش نیست تا اینکه با حبس سبب تلف آنان شده باشد (خویی، ۱۳۷۹، ص. ۵۳).

اما اینکه در مورد حجر اعمال، استناد می‌شود به روایت سکونی، قابل خدشه است به اینکه: «اولاً روایت، معارض با روایت معتبره غیاث است، در ثانی اجنبی از بحث تفلیسی است که محل کلام است چراکه در آن حکم به حجر نیامده فقط در آن آمده که شخص مالی ندارد لذا بعد از وضوح وجوب مهلت دادن به معسر، حمل بر مدیونی می‌شود که متمکن از اکتساب با اجاره خودش است» (خویی، ۱۳۷۹، ص. ۵۵).

این مسئله در واقع از دو جهت قابل بررسی است:

۱. حسب قواعد اولیه، عمل او بالفعل مال محسوب نمی‌شود و بر همین مبناست که اگر شخص آزاد دارای کسب‌وکار حبس شود، ضمانی ندارد.

۲. بر اساس نصوص خاص که ممکن است از روایت سکونی این‌طور به ذهن برسد که او را باید تحویل غرماء داد؛ لذا نمی‌تواند در خودش تصرف کند و خودش را اجاره دهد. که چنین پاسخ داده شده است: «اولاً اینکه این روایت به خاطر وجود نوفلی ضعیف است و در ثانی متعارض با حدیث غیاث است و ثالثاً حدیث دلالتی ندارد بر اینکه مدیون از تصرفات بدنی محجور است؛ لذا این ادعا را ثابت نخواهد کرد. در نتیجه می‌توان گفت مفلس از تصرفات بدنی محجور نیست» (طباطبایی قمی، ۱۴۲۳، ص. ۲۴).

از دیدگاه برخی، منافع شخص زمانی عنوان مال بر آن صدق می‌کند که تحت معاوضه درآید، مانند زمانی که خودش را برای کار اجاره دهد؛ لذا قبل از معاوضه یا اجاره، فقط شأن مالیت دارد و اثری بر این شأنیت مترتب نیست و به خاطر همین است که اگر مفلس خودش را اجاره دهد نیاز به اجازه طلبکاران نیست چون به صورت بالفعل مال بر آن صدق نمی‌کند، به همین ترتیب ملکیت که موضوع حجر است در اینجا صدق نمی‌کند چون ملکیت مربوط به چیزهایی می‌شود که مفلس مالك آن است تا بتواند با آن‌ها دینش را ادا کند، در حالی که انسان مالك خود نیست چون مستلزم ملکیت شخص بر خودش است، و در ملکیت تغایر بین مالك و مملوك شرط است. پس در نهایت می‌توان گفت که اعمال و منافع انسان خارج از حدود حجر است؛ اما به خاطر روایت موثق سکونی نباید این توهّم صورت بگیرد که نصوص دلالت بر حجر منافع مانند اموال دارند، چراکه در رد آن

می‌توان گفت:

اولاً امام علی^(ع) در روایت غیاث بعد از ثبوت اعسار، مدیون را رها کردند که این عمل امام دلالت بر عدم حجر منافع و اعمال است درحالی‌که روایت سکونی معارض با روایت معتبر غیاث است. در ثانی روایت سکونی دلالت بر طریق استیفای دین از مدیون دارد بدین ترتیب که اگر مالی داشته باشد از او گرفته می‌شود و اگر مال نداشته باشد، مجبور بر کار کردن و ادای دین با اجرتی که از اجاره خودش به دست می‌آورد، می‌شود و این ارتباطی با حجر ندارد (موسوی خلخالی، ۱۳۸۵، ص. ۹۵).

دلالت روایت بر طریق استیفای دین از مدیون

این امر در مورد دو گروه مختلف دارای احکام مختلف است، اول در مورد مدیون صاحب کسب و حرفه و دوم در مورد مدیونی که عادت به اجیر شدن دارد.

الف) مدیون صاحب کسب و حرفه

برخی در توجیه روایت سکونی آورده‌اند این روایت به خاطر منافاتی که با خیر غیاث دارد، می‌توان آن را دال بر قول به تفصیلی دانست که در مسئله مدیون معسر وجود دارد مبنی بر اینکه اگر اعسارش ثابت شود و صاحب حرفه‌ای نباشد تا به آن تکسب کند، رها می‌شود و اگر صاحب حرفه باشد، به طلبکار سپرده می‌شود تا به کارش گیرد و از مازاد قوت خود و خانواده‌اش حقش را بردارد؛ و این عمل را برای جمع بین روایات بعید نمی‌دانند (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ص. ۱۳۱).

همچنین می‌توان گفت اگر مدیون صاحب حرفه و صنعت باشد و طلبکار از او طلب اجاره برای آن حرفه را بکند، اگر با آن بتواند دینش را به صورت کلی یا جزئی ادا کند بر مدیون قبولش واجب است به خلاف کار در غیر حرفه و شغلش، در نهایت آورده‌اند: «جواز اجبار او به اجاره مزبور بعید هم نیست چرا که منظور از إخلاء السبیل رهایی او از حبس است تا برود و تحصیل مال کند و این با اجبار او بر کار منافات ندارد» (تبریزی، ۱۴۲۷، ص. ۱۴۰).

بنا بر این دیدگاه، به قول مشهور این اشکال وارد است که «وجوب انظار» با «وجوب تکسب» منافاتی ندارد؛ بلکه مراد از انظار، ترك مطالبه هنگام تعسر از ادا است و در صورتی که فرد متمکن از ادا با اکتساب است، معسر محسوب نمی‌شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۵۷) و بر او واجب است به هر وجهی که با عسر و حرج همراه نباشد، تکسب کند. بر همین مبنا عجز از ادا در زمان آتی که ناشی از ترك کسب در مورد دیون سابق است، عقلاً و عرفاً عذر محسوب نمی‌شود و شرعاً نیز دلیلی برای مخالفت با تکلیف وجوب ادا وجود ندارد، نتیجه اینکه کسی که غمماً فعلاً از او مطالبه نموده و قادر بر تحصیل مال برای ادای دین در حال حاضر و قرار گرفتن در حالت یسر است و این کار را ترك کند معذور به عجز محسوب نمی‌شود؛ بنابراین روایت موثق غیث را می‌توان این‌طور تفسیر کرد:

۱. لفظ «حتی» در عبارت «حتی یستفد» ظاهراً برای تعلیل است و معنایش این است که مدیون رها می‌شود تا اکتساب کند و مال به دست آورد و برفرض که از این ادعا هم‌دست برداریم و دلالت قطعی بر این مطلب نداشته باشد، حداقل احتمال آن وجود دارد، بنابراین با آمدن احتمال، استدلال ساقط می‌شود، چرا که اگر برای غایت نیز آمده باشد دلالتی بر عدم وجوب تکسب ندارد.

۲. عبارت «حتی یستفید مآلاً» ظاهراً علت غایی برای رهایی است با این توضیح که آزاد گذاشتن او با غرض این است که تحصیل مال کند یعنی چون تحصیل مال برای ادای دین، واجب شرعی و عرفی است. لذا امام علی^(ع) از حبس آزادش کرد تا کسب مال کند و دینش را ادا کند. پس روایت دلالت بر وجوب کسب مال دارد چرا که مقدمه برای رسیدن به مال و قضای دین است (مؤمن قمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۴).

برخی نیز قول به وجوب را احتیاط برانگیزتر می‌دانند مخصوصاً در مورد کسی که با تکسب به‌سختی نمی‌افتد یا مشغول تکسب است و جوبش قوی‌تر است، عده‌ای دیگر با بیان اینکه منشأ اختلاف آراء در این باره اختلاف در اخبار است؛ مقتضای اطلاق خبر غیث را عدم وجوب تکسب دانسته و معتقدند طبق این روایت اگر تکسب واجب بود، امام^(ع) به آن اشاره می‌کرد؛ اما مقتضی خبر سکونی، وجوب تکسب است پس دلالت هر دو روایت بدین نحو قابل مناقشه است:

می‌توان در وجوب شرعی تکسب با استناد به روایت سکونی این‌طور مناقشه کرد که

امام (ع) اختیار امر را به دست طلبکاران داد بدون اینکه خودشان رأی و نظری بدهند، گویی کنایه‌ای است به طلبکاران که اگر اعسارش ثابت شد شایسته است که رهایش کرده و او را مکلف به کاری نکنند، پس با این توضیح اخذ به اطلاق خبر غیاث می‌شود، اما اخذ به این اطلاق نیز مشکل است به خاطر شك در ثبوت اعسار به لحاظ عرفی با وجود قدرت فعلی در تکسب مناسب حال مدیون و عدم وقوع در مشقت و حرج، لذا تمسك به ادله لفظی جایز نیست بلکه نوبت به قاعده اشتغال می‌رسد» (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۱، ص ۲۴۱).

و در نهایت با قول به تفصیل در جهت سازش بین دو روایت برآمده‌اند:

ممکن است تفصیل دهیم بین کسی که قبل از اعسار عادت بر تکسب داشته و قادر به کسب جهت ادای دینش است، تکسب بر چنین کسی واجب است و روایت سکونی حمل بر این مورد می‌شود و بین کسی که عادت به چنین کاری ندارد و بعد از اعسار می‌خواهد کسب و کار راه بیندازد که در این صورت بر او واجب نیست و خبر غیاث بر این مورد حمل می‌شود، چراکه این مورد هم یکی از انواع حرج است و این بسته به اشخاص و جهات مختلف، متفاوت است و از این جهت بین اخبار تفاوتی وجود ندارد (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۱، ص ۲۴۴).

در زبده الفقیه نیز وجوب مهلت دادن و وجوب تکسب خلط نشده و نویسنده نظر خود را این گونه بیان می‌کند:

به معسر مهلت داده می‌شود؛ اما تکسب برای وفای دین واجب است چراکه قضای دین بر فرد متمکن از کسب، با مطالبه غرماء واجب است و بدین خاطر است که زکات بر چنین شخصی حرام است. اما تکسب در صورتی بر او واجب است که مناسب شأن و جایگاه او باشد ولو با اجاره خودش و روایت سکونی حمل بر کسبی می‌شود که مناسب شأن و جایگاه مدیون است (ترحینی عاملی، ۱۴۲۷، ج ۵، ص ۴۰).

البته در جواب ایشان می‌توان قائل به تفصیل بین حق لله و حق الناس شد، به این صورت که در حقوق الله اعسار شخصی که کسب و کار دارد، جایز نیست چون بالقوه غنی است، لذا اخذ زکات بر او حرام است؛ اما در مورد حقوق الناس مدار بر مالیت به صورت بالفعل

است و برای حکم به اعسار، به کسب توجه نمی‌شود و روایت غیاث هم دال بر همین مطلب است (آل عصفور، بی تا، ج ۱۲، ص ۲۸۹).

برخی دیگر از فقها نیز مهلت دادن به مدیون را مشروط به شرایطی کرده‌اند که بدین ترتیب است: مدیون چیزی نداشته باشد و قادر به کسبی که مناسب شأن اوست نیز نباشد تا اینکه دینش را ادا کند، در این صورت بر طلبکاران لازم است که به او مهلت دهند، در غیر این صورت ادای دین ولو با کسبی که مناسب جایگاه است، بر او واجب است و اگر سهل‌انگاری کند، حبسش جایز است، اما اینکه در فرض اول گفته شد فرصت دادن به او لازم است، شماری از روایات بر این مطلب دلالت دارد از جمله روایت غیاث، لذا ایشان بین لزوم مهلت دادن به مدیون و وجوب تکسب مناسب شأن از طرف او، خلط نکرده و روایت غیاث را هم مؤید این قول خود آورده است؛ اما در مورد وجوب ادا بر مدیون ولو با کسبی که مناسب شأن اوست این طور می‌نویسند: «ادای دین واجب است و فرض هم این است که مدیون قادر بر ادا ولو با کسب است، لذا مقدمه آن هم واجب است و در جای خود ثابت شده که مقدمه، وجوب عقلی دارد. لذا روایت سکونی را مؤید قول خود در وجوب تکسب از سمت مدیون می‌داند» (طباطبایی قمی، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۴۹۱).

موسوی اردبیلی نیز با قول به عدم منافات بین وجوب انظار و وجوب تکسب همراه شده و

می‌افزاید:

مراد از انظار ترك مطالبه در حال تعسر از اداست و اعطاء مهلت به او برای رسیدن به گشایش است، مضاف بر اینکه متمکن از ادا با تکسب، معسر محسوب نمی‌شود بلکه عرف صاحب کسب و حرفه را میسر می‌داند و کسی که توان کسب دارد ولی سهل‌انگاری کند در حق غرماء ظلم کرده است، چراکه تکسب مقدمه انجام واجب که ادای دین است، بوده و مقدمه واجب نیز عقلاً واجب است.

بلکه بعید نیست که از نظر عرفی شخصی که قادر به تکسب است غنی محسوب شود، لذا می‌توان گفت منظور از مهلت دادن به او مهلت دادن برای کسب است. با این توضیح در مورد معتبر غیاث می‌توان گفت که لفظ «حتی» که در روایت مطرح شده، تعلیلیه است و دلالت بر رهایی معسر

برای کسب مال دارد و به هر صورت دلالتی بر عدم وجوب تکسب ندارد
(موسوی اردبیلی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۹۷).

لذا بنا بر دیدگاه ایشان فرد قادر بر تکسب، مطلقاً معسر محسوب نمی شود بلکه باید به اندازه ای که به سختی نیفتد و مخالف با شأن او نباشد، به کسب بپردازد؛ اما حاکم او را به گرماء نمی سپارد تا او را به کارگیرند یا اجاره دهند و روایت سکونی حمل بر وجوب کسب مناسب شأن مدیون می شود ولو به صورت اجاره دادن خودش نه اینکه مدیون به گرماء داده می شود تا آن را به هر صورت که بخواهند به کارگیرند هر چند که خلاف شأن او باشد.

به نظر می رسد ایشان این حمل را مقتضای جمع بین روایات و حقوق طلبکار و بدهکار می دانند، چراکه مدیون باید کار کند و به صورت معروف مخارج خود و عیالش را بپردازد و مازاد آن را صرف ادای دیونش کند و شاید مراد از اینکه امام^(ع) مدیون را تحویل گرماء دادند به خاطر این بود که مراقب او باشند که مازاد نفقه واجب را تلف نکند. لذا از نظر ایشان این حمل، بعید نیست؛ بنابراین، بین روایت غیاث و روایت سکونی تنافی وجود ندارد تا نیاز به ترجیح یکی از آن دو بر دیگری بر اساس مشهورتر بودن و ... باشد.

پس اینکه امام معصوم^(ع) مدیون را به آن‌ها سپرد بدین معنا نیست که گرماء را ولی مدیون قرار دهد و بر او مسلط کند، بلکه این تعبیر برای بیان دفع خصومت است. چون مدیونی که مالی ندارد که دینش را ادا کند اما قدرت بر تکسب و تحصیل مال دارد واجب است که کار کند و دینش را بپردازد و مادامی که با این کار صدقش را نشان ندهد نمی توان به او اعتماد کرد؛ لذا در این هنگام رجوع می شود به آنچه از کلام امام علی^(ع) فهمیده می شود که فرمودند: «هر کار خواستید با او بکنید». اگر ایشان در مقام قضاوت و بیان حکم مسئله بودند جایی برای این بیان وجود نداشت؛ اما ایشان در مقام بیان طریق رفع خصومت، آرام کردن خصم و ایجاد ضمان و اطمینان برای او هستند و این تعبیر، تعبیری مناسب برای این مقام است؛ اما در وجوب تکسب بر او اشکال و تردیدی نیست (موسوی اردبیلی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۰۰).

اما نظر امام خمینی مخالف این امر است و تحت هیچ شرایطی، خدشه دار کردن شأن مدیون معسر را جایز نمی داند. از نظر امام بر مدیون معسر صاحب کسب و حرفه واجب است که برای ادای دین خود تکسب کند؛ اما تحویل آن به گرماء و یا اجبار ایشان به کسب را تحت هیچ شرایطی جایز نمی داند (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱ و ۲، ص ۵۰۷).

ب) مدیونی که عادت به اجیر شدن دارد

برخی دیگر در توجیه این روایت معتقدند بر مبنای این روایت باید تفصیل داد بین اینکه مدیون از کسانی باشد که اجیر می‌شود و شأن او این چنین است و مدیونی که این چنین نکند، که در صورت اول اجاره او و به کار گرفتن او جایز و در صورت دوم ممنوع است، مخصوصاً اینکه این کار در نظر مردم اهانت و هتک حرمت به او باشد. اگر گفته شود حرمت به کار گرفتن و اجاره او بنا بر اینکه هتک حرمت به او باشد، با وجوب ادای دین به صورت فوری، تعارض دارد ترجیح با مورد اول است، چراکه اصل بقای وجوب ادای دین هنگام شك در بقا به خاطر عروض هتک حرمت با به کار گرفتن مدیون است.

در جواب این ادعا باید گفت:

اولاً دلیل وجوب ادا از اول مقید به تمکن از اداست، اگر معسر باشد، وجوب ادا از او برداشته می‌شود، در ثانی ممکن است وجوب وفا از او مقید به این باشد که موجب هتک حرمت نباشد؛ ولی این احتمال که دلیل حرمت هتک مقید به صورت عدم ادای دین بودن آن باشد، وجود ندارد، بلکه ظاهر این است که دلیل حرمت هتک اطلاق دارد، لذا هتک مؤمن و اهانت به او مطلقاً حرام است مگر اینکه چیزی با دلیل صریح از این اطلاق خارج شود، مثل موردی که خودش با اختیار سبب هتک حرمت خودش شود. ثالثاً استصحاب در احکام کلی جاری نمی‌شود چراکه همیشه در تعارض به مثل خودش است. در همین مورد بحث، استصحاب بقای وجوب ادای دین، معارض با عدم هتک حرمت و اهانت است؛ اما در طرف حرمت هتک مسلمان این چنین نیست چراکه حرمت آن بالإطلاق با عقل و نقل مسلم دانسته شده است (خالصی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۵).

امام خمینی حتی در مورد مدیونی که عادت به اجیر شدن دارد نیز قائل به تحویل آن به غرماء نیستند. علاوه بر مواردی که ایشان در کتب فقهی خود اشاره کرده‌اند، در جواب استفتائات نیز لزوم مهلت دادن به مدیون را بیان کردند: «در صورت عدم تمکن بدهکار از ادای بدهی خود طلبکار باید او را مهلت دهد.» (امام خمینی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص. ۲۸۸). این

مهلت دادن در تمام فتاوی امام مطلق است و شرطی برای نقض آن وجود ندارد و تنها نکته‌ای که امام بر آن تأکید دارد وجوب تکسب مدیون برای ادای دین است.

حمل روایت بر تعزیر مدیون

برخی از فقها در توجیه روایت سکونی آورده‌اند ممکن است این عمل امام علی^(ع) بر سبیل تعزیر باشد، بدین گونه که: ۱. امام^(ع) علم داشته که مدیون مالدار است؛ لذا او را تحویل طلبکاران داد، چون روایت مخالف با ظاهر آیه و روایات است (مجلسی اول، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۸۴).
۲. یا به خاطر اتلاف اموال و صرف آن در راه غیر مشروع بوده است (مجلسی دوم، ۱۴۰۶، ج ۱۰، ص ۲۰۶).

طرد روایت به خاطر مخالفت با اصول مذهب

ابن ادریس این خبر را غیر صحیح می‌داند که مخالف با اصول مذهب و در تضاد با آیه شریفه «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ» (بقره: ۲۸۰) است که در آن صحبتی از این نیست که باید مدیون را به کار گرفت یا اجاره داد (ابن ادریس، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۱۹۶) و اینکه چنین چیزی اتفاق افتاده باشد نامعلوم است؛ لذا به اطلاق آیه و روایت غیاث عمل می‌شود (طباطبایی قمی، ۱۴۲۵، ص ۶۹).

نتیجه‌گیری

همان‌طور که از مطالب مشخص شد، فقها دو روایت غیاث که حاکی از فعل امام است و روایت سکونی که آمیخته‌ای از قول و فعل است را متعارض دانسته‌اند. اکثر فقیهان درصدد جمع بین دو روایت برآمده و برخی نیز روایت سکونی را به دلایل مختلف طرد کرده و اولویت را به روایت غیاث داده‌اند.

فقهایی مانند امام خمینی با فرض تعارض بین دو روایت، روایت غیاث را بر سکونی ترجیح داده‌اند که عمده دلیل آن موافقت روایت غیاث با نص قرآن است. از نوع عملکرد امام معصوم^(ع) در خبر غیاث و روایت سکونی می‌توان به یکی از موانع استناد به فعل معصوم^(ع) در استنادات فقهی پی برد که آن، تفاوت شیوه عملی معصوم^(ع) است، در یکجا

امام^(ع) مدیون معسر را رها کرده و درجایی دیگر به دست طلبکاران می سپارد، یا باید عدم وجود تعارض بین دو رفتار را ثابت کنیم یا با فرض تعارض، یکی را درست بدانیم، با توجه به اینکه معصوم به پشتوانه عصمت خود همواره صحیح‌ترین عمل را انجام می دهند؛ لذا به نظر می رسد با فرض مشاهده تعارض در رفتار باید به این نتیجه رسید که فهم ما از عمل معصوم کامل نیست؛ زیرا درست است که ظاهر عمل به نظر متفاوت است؛ اما باطن عمل در هر دو مصداق رعایت حال معسر و طلبکار است، در یکی شرایط به گونه‌ای است که رها بشود و به کسب پردازد و در دیگری سپردن به دست طلبکار است. در هیچ کدام حبس وجود ندارد، ولی لزوم کار کردن هم برداشته نشده است؛ بنابراین اگر تفاوتی در نوع عملکرد معصوم مشاهده شد، این مطلب اصل حجیت فعل و استدلال به آن را زیر سؤال نخواهد برد، چراکه اصل حجیت فعل و دلالت فعل دو مقوله متمایز است. اگر پی به جهت فعل نبرسیم این سبب نمی شود که فعل از حجیت و اعتبار بیفتد همان‌طور که در اقوال این چنین است؛ نتیجه اینکه تفاوت در رفتار معصوم، نه تنها یک مسئله چالش برانگیز نیست، بلکه نشانه‌ای روشن برای درک عمیق‌تر سیره آنان به شمار می رود. این تفاوت‌ها افق نگاه ما را گسترش می دهند و با یافتن وجه جمع میان دو رفتار به ظاهر متضاد در شرایط متفاوت، می توان به حقیقت و معنای پشت آن اعمال پی برد. چنین رویکردی ما را از تحلیل‌های سطحی و یک‌سویه نسبت به رفتار معصومان بازمی دارد و فهمی جامع‌تر از حکمت نهفته در عملکرد آنان ارائه می دهد.

اما در بحث مورد نظر اینکه فقها اختلاف آرا درباره مدیون معسر را به اختلاف و تعارض در اخبار نسبت می دهند درست نیست، چون روایت غیاث را که مشهور برای قول به عدم وجوب تکسب به آن استناد می کنند، دقیقاً برخلاف آن است؛ لذا به نظر می رسد بین روایت غیاث و روایت سکونی تعارضی برقرار نباشد کما اینکه فقها معتقد به وجود تعارض بین دو روایت هستند؛ بنابراین نیاز به جمع بین آن‌ها یا ترجیح یکی بر دیگری نیست؛ توضیح اینکه در روایت غیاث بعد از ثبوت اعسار مدیون، امام علی^(ع) مدیون را آزاد می کند و علت رهایی او نیز بدین خاطر است که برود و تحصیل مال کند، چراکه با توجه به اینکه مالی ندارد، فایده‌ای در حبس کردن او وجود ندارد، کما اینکه فقهای مثل امام خمینی نیز بر همین اساس فتوا به لزوم مهلت دادن به مدیون داده‌اند. لذا اینکه مشهور از این روایت برای

تأیید قول به عدم وجوب تکسب، استفاده می‌کنند صحیح نیست و روایت برخلاف قول آن‌هاست، چرا که مشهور صدر روایت را گرفته و ذیل را رها نموده‌اند، در صورتی که اگر بخواهیم فهم درستی از روایت داشته باشیم، باید صدر و ذیل را با هم در نظر بگیریم که این بی‌توجهی باعث برداشتی متفاوت خواهد شد. پس نتیجه اینکه همان‌طور که برخی از فقیهان بیان نموده‌اند بین وجوب مهلت دادن به معسر و وجوب تکسب از سمت او منافاتی وجود ندارد و امام خمینی نیز در عین اینکه مهلت دادن به مدیون را واجب دانسته‌اند، تکسب مدیون برای ادای دین را نیز واجب دانسته‌اند.

نهایت چیزی هم که از روایت سکونی به دست می‌آید، وجوب عمل و استیفا است که در فتوای امام خمینی نیز بیان شده است و اینکه امام معصوم (ع) مدیون را به گرماء تحویل داد، به این خاطر است که استیفای دین متوقف بر این راه بوده است، لذا روایت دلالتی بر حجر اعمال ندارد، بلکه بالملازمه بر وجوب تکسب جهت ادای دین، دلالت دارد کما اینکه مشهور فقها نیز مانند امام بر همین امر فتوا داده‌اند.

منابع

- آل عصفور، حسین بن محمد (بی‌تا). الأنوار اللوامع فی شرح مفاتیح الشرائع. قم: مجمع البحوث العلمیة.
- ابن ادریس حلی، محمد (۱۴۱۱ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر.
- ابو زهره، محمد (۱۹۷۷). اصول الفقه. قاهره: دارالفکر العربی.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۲). استفتاآت. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۹). تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- بروجردی، مرتضی (۱۳۷۹). المستند فی شرح العروة الوثقی (تقریر ابوالقاسم خویی). قم: مؤسسه احیاء آثار امام خویی.

- تبریزی، جواد بن علی (۱۴۲۷ق). أسس القضاء و الشهادة. قم: دفتر مؤلف.
- ترحینی عاملی، محمدحسن (۱۴۲۷ق). الزبدة الفقهیه. قم: دارالفقه للطباعة والنشر.
- جابری عربلو، محسن (۱۳۶۲). فرهنگ اصطلاحات فقه فارسی. تهران: نشر امیرکبیر.
- جرجانی، محمد بن علی (۱۴۰۵ق). کتاب التعریفات. بیروت: چاپ ابراهیم آبیاری.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل البیت.
- خالصی، محمدباقر (۱۳۹۳). أحكام المحبوسین فی الفقه الجعفری. قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تیان.
- رضوان طلب، محمدرضا، دره شیری، داود و جوادی، سید معین (۱۴۰۱). حکم حبس موقت مدیون مدعی اعسار از منظر فقه و حقوق ایران. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۴(۲۸)، ۳۱-۱۵۶. <https://doi.org/10.22075/feqh.2022.22941.2813>
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۷۶). نظام القضاء و الشهادة. قم: نشر مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سبزواری، سید عبد الأعلى (۱۴۱۳ق). مهذب الأحكام. قم: مؤسسه المنار.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳). النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). الخلاف. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- صفایی، سیدحسین و لامع، زهرا (۱۳۹۳). قاعده فقهی «بطلان کل عقد بتعذر الوفاء بمضمونه» و کاربرد آن در مهر با رویکردی بر نظر امام خمینی^(س). پژوهشنامه متین، ۱۶(۶۴)، ۸۸-۱۰۹. [doi: 20.1001.1.24236462.1393.16.64.4.5](https://doi.org/10.24236/462.1393.16.64.4.5)
- صیدی، فاطمه و امید، رسول (۱۳۹۹). بررسی موضوع امهال معسر در فقه و حقوق ایران. کنفرانس بین‌المللی فقه، حقوق و پژوهش‌های دینی، <https://civilica.com/doc/1123087>
- طباطبایی قمی، سید تقی (۱۴۲۱ق). الدلائل فی شرح منتخب المسائل. قم: کتاب‌فروشی محلاتی.
- طباطبایی قمی، سید تقی (۱۴۲۳ق). الغایه القصوی. قم: کتاب‌فروشی محلاتی.
- طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۱۴ق). تکملة العروة الوثقی. قم: مکتبه الداوری.

- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱ ق). خلاصة الاقوال. نجف: دار الذخائر.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۵ ق). تذكرة الفقهاء. قم: مؤسسة الإمام الصادق (ع).
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۱ ق). تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله. قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار علیهم السلام.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۴۱۲ ق). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی اول، محمد تقی (۱۴۰۶ ق). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه. قم: بنیاد فرهنگ اسلامی حاج محمد حسین کوشانیور.
- مجلسی دوم، محمد باقر (۱۴۰۶ ق). ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- محقق سبزواری، محمد باقر بن محمد مؤمن (۱۳۸۱). کفایة الأحکام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مظفر، محمدرضا (۱۳۸۷). أصول الفقه. قم: نشر مؤلف.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ ق). مجمع الفائدة و البرهان. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم (۱۳۸۱). فقه القضاء. قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- موسوی بجنوردی، سید حسن (۱۳۷۷). القواعد الفقهیه. قم: نشر الهادی.
- موسوی خلخالی، محمدمهدی (۱۳۸۵). فقه الشیعه. قم: انتشارات دارالبشیر.
- مؤمن قمی، محمد (۱۳۸۹). مبانی تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، مؤسسه چاپ و نشر عروج.
- یزدی نیا، علی و لامع، زهرا (۱۳۹۱). کاربرد قاعده نفی عسرو حرج در موضوع مهر با رویکردی بر نظر امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۱۵ (۵۸)، ۱۳۷-۱۶۳. doi: 20.1001.1.24236462.1392.15.58.7.9

References

- Abu Zahra, M. (1977). *Principles of Jurisprudence*. Cairo: Dar Al-Fikr Al-Arabi. [In Arabic]

- Alemzade Nouri, M. (2013). *Inferring moral judgment from the life and actions of the innocent*. Qom: Publications of the Islamic Propaganda Office of the Qom Theological Seminary. [In Persian]
- Al-Osfur, H. (n. d.). *Al-Anwar al-lawame fi sharh Mafatih al-Sharaye*. Qom: Majma al-Buhuth al-Ilmiya, 6 volumes. [In Arabic]
- Allāma Hilli, H. (1991). *Summary of sayings*. Najaf: Dar Al-Zakhaer. [In Arabic]
- Allāma Hilli, H. (1993). *Tadhkirat al-Foqaha*. Qom: Imam Sadiq Institute. [In Arabic]
- Boroujerdi, M. (2001). *The document in Sharh Al-Urwah Al-Wuthqi (A report on the research of Abu Al-Qasim Khoei)*. Qom: Foundation for the Revival of Imam Khoei Monuments
- Fazil Lankarani, M. (2000). *Tafsil al-Sharia fi Sharh Tahrir al-Wasila*. Qom: Center for the jurisprudence of the pure Imams, peace be upon them. [In Arabic]
- First Majlisī, M. T. (1985). *Ruḥḍat al-Motaqīn fi Sharḥ Man lā yaḥḍuruh al-Faqīh*. Qom: Haj Mohammad Hossein Koshanpour Islamic Culture Foundation. [In Arabic]
- Hurr Amili, M. (1989). *Tafsil Wasā il al-Shia ela Tahsil Masail al-Sharia*. Qom: Al-Al-Bayt Institute, first edition. [In Arabic]
- Ibn Idris, M. (1991). *Al-Sarā er al-Hawi le Tharir Al-Fatawi*. Qom: Islamic Publications Office of Qom Seminary Community of Teachers. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. (1993). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic]
- Jaber Arablo, M. (1983). *Dictionary of Farsi Jurisprudential Terms*. Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Jurjani, M. (1985). *Kitab al-Tarifāt*. Beirut: Ebrahim Abyari Press. [In Arabic]
- Khalesi, M. B. (2014). *Provisions for prisoners in Jaafari jurisprudence*. Qom: Tebian Cultural and Information Institute. [In Arabic]
- Khomeini, S.R. (2001). *Tahrir al-Wasila*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Arabic]

-
- Khomeini, S.R. (2012). *Esteftaat*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
  - Moghadas Ardabili, A. (1982). *Majma al-Faeda wa al-Borhan fi Sharh Ershad al-azhan*. Qom: Islamic Publications Office (IPO). [In Arabic]
  - Mousavi Ardabili, S.A. K. (2002). *Jurisprudence of the Judiciary*. Qom: Mofid University Publications. [In Arabic]
  - Mousavi Khalkhali, M. M. (2006). *Shia Jurisprudence*. Qom: Dar al-Bashir Publications. [In Arabic]
  - Mohaghegh Sabzevari, M. B. (2002). *Kifayat al ahkam*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
  - Momin Qomi, M. (2010). *Fundamentals of Tahrir al-Wasilah*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. Oruj Publishing Institute. [In Persian]
  - Mousavi Bojnourdi, S. H. (1997). *Jurisprudential rules*. Qom: Al-Hadi. [In Arabic]
  - Mozaffar, M. R. (2007). *Osul al-Fiqh*. Qom: author's publication. [In Persian]
  - Qarshi, A.A. (1989). *Quran dictionary*. Tehran: Dar al-Kutob al-Islamiyah. [In Persian]
  - Rezvan Talab, M. R. , Darrehshiri, D. & Javadi, S. M. (2022). Temporary Imprisonment Sentence for the Debtor Claiming Insolvency from the Perspective of Iranian Jurisprudence and Law. *Journal of Studies in Islamic Law & Jurisprudence*, 14(28), 131-156. <https://doi.org/10.22075/feqh.2022.22941.2813>
  - Sabzevari, S. A. A. (1992). *Mahdhab al-Ahkam*. Qom: Al-Manar Foundation . [In Arabic]
  - Second Majlisī, M. B. (1985). *Malādh al-Akhyār fi Fahm Tahdhīb al-Akhhār*. Qom: Islamic Publishing Foundation. [In Arabic]
  - Safai, S. H. & Lame', Z. (2014). Rule of Invalidity of Entire Contract Due to Breach of Its Content and Its Application to Marriage Portion with Special Reference to Imam Khomeini's Viewpoints. *Matin Research Journal*, 16(64), 88-109. dor: [20.1001.1.24236462.1393.16.64.4.5](https://doi.org/10.24236462.1393.16.64.4.5)

- Seydi, F. & Omid, R. (2019). A Study on the Concept of Granting Respite to an Insolvent Debtor in Islamic Jurisprudence and Iranian Law. *International Conference on Jurisprudence, Law and Religious Research*. <https://civilica.com/doc/1123087>
- Sobhani Tabrizi, J. (1997). *Judicial and Testimony System*. Qom: Publication of Imam Sadiq Institute. [In Arabic]
- Tabatabaei Qomi, S. T. (2001). *Al-Dalael fi Sharh Montakhab al-Masael*. Qom: Mahalati Book Shop. [In Arabic]
- Tabatabaei Qomi, S. T. (2002). The ultimate goal *Al-ghayat Al-qusva*. Qom: Mahalati Book Shop. [In Arabic]
- Tabatabaei Yazdi, S.M. K. (1993). *The Completion of Al-Urvat Al-Wuthqa*. Qom: Al-Davari Library. [In Arabic]
- Tabrizi, J. (2006). *Foundations of Judiciary and Testimony*. Qom: Author's Office [In Arabic]
- Tarhini-e-Ameli, M. H. (2006). *Al-Zubdat Al-fiqhiyah*. Qom: Dar al-Fiqh for Printing and Publishing. [In Arabic]
- Tusi, M. (1986). *Al-Khalaf*. Qom: Islamic Publishing Foundation. [In Arabic]
- Tusi, M. (1994). *Al-Nahaye fi mujarad fiqh wal fatawa*. Qom: Islamic Publishing Foundation. [In Arabic]
- Yazdiniya, A. & Lame, Z. (2012). Application of the Rule of Duress to Marriage Portion (Mehr) With Special Reference to Imam Khomeini's Viewpoints. *Matin Research Journal*, 15(58), 137-163. dor: [20.1001.1.24236462.1392.15.58.7.9](https://doi.org/10.24236462.1392.15.58.7.9)

